

Kaçarlar Döneminde Tebriz Şehrinde Çayhaneler

İlhame Memmedova*

Kahve ve Çayla İlgili

Safeviler döneminde içecekler listesine kahve de eklenir. Araştırmacılara göre kahve, ilk olarak Yemen sufilerinin törenlerinde içilmiş,¹ zamanla Mısır, Suriye, Osmanlı ve İran'a geçmiştir. Bu içeceği önceler saray halkı tüketti. Safevî ve Kaçar sarayında kahveci ve kahvecibaşı görevleri de bulunmaktaydı. Kahve, saraydan başlayarak âyan ve eşraf ailelerinde, daha sonra halk arasında bilinmeye başladı. İslam dininin güç kazanması ile halkın çeşitli tabakaları tarafından Mekke ve diğer kutsal şehirlere yapılan ziyaretlerin artması, kahveyle daha yakından tanışıklık için ortam hazırlamaktaydı.

Çayın şifa kaynağı olduğunu Çinliler çok eski dönemlerden biliyorlardı. Bu bitki, IX. yüzyılda Japonya ve Kore'de, XIX. yüzyılda Endonezya, Hindistan, Sri Lanka ve diğer ülkelerde yetiştirilmeye başlanmıştır. Çay, Avrupa ülkelerinde ilk defa XVII. yüzyılda Hollandalıların sofrasında görülmüştür.²

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde çay, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yetiştirilmeye başlamıştır. Çayın tüketimi sırasıyla, Çin'den Hindistan'a, oradan İngiltere, Rusya, Azerbaycan, İran vs. ülkelere geçmiştir. İngilizler Çin'den su yoluyla götürdükleri bu bitkiye "ü" ("tea") adını vermişlerdir. Ruslar ise onu karayoluyla taşıyor ve "çay" olarak isimlendiriyorlardı. Halk tabipleri çaydan ilk önce şifa kaynağı olarak yararlanmışlardır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Güney Azerbaycan'da çayın yayılması Rusya ve İngiltere'nin Tebriz pazarında çay ticareti, ülkede çay yetiştiriciliğine başlanması ve bu bitkinin kahveye oranla ucuza malolmasıyla ilgili idi. Öte yandan tatlı içeceklere meyilli olan şehir halkı için şekerle içilen çay, beğenilen tada sahipti. Çayın yayılması, Rusya ve Türkistan vasıtasıyla gerçekleşmekteydi. Rusya'nın Tula

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü, Bakü/AZERBAYCAN, ilhame.mamadova@gmail.com

1 Nasrullah Felsefi, "Tarih-i kahve ve kahvehane der İran", *Mecelleye-Sohen*, c. 5/ sy. 4, (1333), s. 257.

2 T. A. Babayev, *El Ocag Başına Yiğışar (Tarihi-Etnografik Etüdler)*, Azərneşr, Bakü 1998, s. 93.

şehrinde semaver üretiminin yaygınlaşması da Azerbaycan ve İran'da siyah çayın kullanımını artırmıştır. Rus-İran savaşlarından (1804-1813, 1826-1828) sonra çay, Güney Azerbaycan'da hızla yayılmaya başlamıştır. Tebriz pazarında çay ticareti Rus tebaalarından olan Gürcülerin elindeydi. 1841 yılında Tebriz ve Tahran'da çayın yasaklanmasına dair ferman imzalanmıştır.³ Bu adım, yabancılara baskı yapmak amacıyla atılmıştı. Lakin halkın bu içeceğe olan talebi günü günden arttığından, ferman başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Türkmençay Barışı'ndan sonra (1828) Rusya ile İran arasındaki ticaret günden güne artmakta, çay ve yapılışı, içilmesi için gereken malzemeler ülkeye dışarıdan getirilmekteydi. Tebriz'in ticari ilişkilerini açıklayan XIX. yüzyıl tarihçisi Muhammedhasan Han Etimadüsaltana'nın kaydettiğine göre, her yıl Tebriz'e Tiflis yoluyla 12000 tay (eski bir tartı birimi - İ. M.) şeker, 500 tay çay, 30 tay tütün, Erdebil yoluyla 100 tay kahve, 100 tay çini kap, 50 tay semaver, 250 tay billür kap; Trabzon yoluyla 8456 tay şeker, 132 tay çay, 100 tay kahve, 94 çay çini kap, 250 tay billür kap, 50 tay tütün vs. ürünler taşınmaktaydı.⁴

Rusya'nın Tula şehrinde semaver üretiminin yaygınlaşması ve Rus tüccarlarının kendi ürünlerini Güney Azerbaycan pazarlarında satması sonucunda, bu arazide çay tüketimi daha da artmıştır. Semaver ithalinin artması, ülkede semaver üretiminin başlamasına neden olmuştur. Tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır ki Başbakan Emir Kebir (1847-1851), tüm bakırcıları toplayıp kendilerine Rusya'dan getirilen semaveri örnek alarak semaver yapma talimatı vermiştir.⁵ Böylece semaver çayı sosyal ritüele dönüşmüştür.

Yiyecek ve içecekler, yüzyıllar boyunca küçük bir değişime uğrayarak muhafazakarlığını korusa da, çay kısa sürede tören sofralarında helva ile birlikte yer almaya başlamıştır. XIX. yüzyıl yazarı Nadir Mirza Kaçar'ın kaydettiğine göre Muharrem ayında ünlü şahsiyetler, her yıl İmam adına halka yemek vermek için 10 gün meclis kurlardı. Burada mersiyehanlar iki-üç mersiye okur, katılımcılara çay, kahve ve nargile ikram edilirdi.⁶

3 Willem Floor, *Costarhaye Ez Tarihe-Ectemaiye-İran Der Asre-Gacar*, çev. Ebulgasem Seri, Enteşarate-Tus, Tahran 1365, 1. bs., II, s. 178.

4 Muhammed Hasan Han Etimadolsaltane, *Merato'l-Buldan*, Çaphaaneye-Kaviyan, Tahran 1364, 1. bs., I, s. 416-418.

5 Ekber Haşemi Rafsancani, *Emir Kebir Ya Kahramane-Mobareze Ba Estemar*, Dəftəre-enteşarate-eslami, Tahran, s. 125.

6 Mirza, Nader, *Tarih ve Coğrafiye-Darussaltanaye-Tebriz*, Be Kuşeşe-Golamrza Tabatabayi Mecc, Enteşarate-Aydin ve Enteşarate-Yaran, Tebriz 1393, s. 351.

Daha önce de kaydettiğimiz gibi çay, ilk zamanlar tedavi amaçlı kullanılırdı. Sonralar ise eğlence ve yorgunluğu ortadan kaldırmak amacıyla tüketilir, XIX. yüzyılın sonu ise sıcak içecek olarak ön plana çıkmaya başlamıştır.

Çayhanelerin Ortaya Çıkması

İlk kahvehane, Şah Tahmasib zamanında (1524-1576) Kazvin’de açılmış, sonralar Safevi Devleti’nin büyük şehirlerinde yayılmıştır.⁷ Kahvehane binaları şehrin merkezî caddelerinde, halkın yoğun yaşadığı yerlerde inşa edilirdi. Daha çok saray halkının, âyanların gittiği kahvehanelerde, kahve içmekle birlikte, masal ve efsaneler dinlenir, sohbetler edilirdi. Bu da dinî çevrelerin tepkisine neden oluyor, kahvehanelerde söylenen masal ve efsaneleri yalan ve batıl kabul ediyorlardı. Kahvehaneler Safevi Şahları tarafından himaye edildiğinden, kapanmasına imkan verilmiyordu.

Kaçarlar devletinin dış politikayı tanzimlemesi ve ülke dahilinde düzenin sağlanması ile toplumda rahatlık, güven duygusu artmış, bu durum da şehir halkının dinlenme ve eğlence mekanlarına akınını başlatmıştır. Zaman geçtikçe yeşil çaya oranla daha ucuza satılan siyah çay, kahvenin yerini almıştır. Böylece “kahvehane” kelimesiyle paralel olarak halk arasında “çayhane” kelimesi de kullanılmaya başlanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Nasreddin Şah Kaçar’ın (1848-1896) Rusya’ya seferleri sırasında semaver ve çayla tanış olması, İran’da çay geleneğinin güçlenmesine hız kazandırmıştır. Bununla da ülkede çay yetiştiriciliğine başlanmıştır. Çay plantasyonlarının artırılması, Meşrute Devrimi’nden (1905-1911) sonra daha da hız kazanmıştır.⁸

XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başlarında çay, halk arasında hızla yayılmıştır. Bu dönemde kahvehaneler hâlâ faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bu mekanlar, “kahve” kelimesinin çeşitli şekilde ifadesiyle, yani “gave”, “kafe” ismiyle bir takım ülkelerde de yayılmaktaydı. Tebriz’de “Aşıklar”, “Nevhahanlar”, “Beraderan”, “Bastan”, “Mısır”, “Asker”, “Kule”, “Gazran” vs. isimli kahvehaneler, günümüz yaşlılarının hafızasındaki yerini muhafaza etmektedir. Artık kahvehane ile çayhane aynı görevi görmekteydi.

Şehir halkının artması, ticaretin genişlenmesi, toplumsal ve ticari mekanlara

7 Meryem Sadığı, *Kahvehane Der Ayineye Esnad*, Neşre Elm, Tahran, 1394, 1. bs., s. 19.

8 İrec Afşar, “*Guşei Ez Tarihe Çay*”, Ayende, Mecelleye Pejuheşhaye İrani, (Tarih, Edebiyyat, Ketab), sy 9-12 (1370), s. 765.

olan talebi artırmaktaydı. Bu açıdan meydanlar ve pazar, daha elverişli mekan sayılmaktaydı. Çayhaneler, şehirlerarası yolların kesişmesinde, kervansarayların yakınlığında, pazarda, şehir kapılarının çevresinde, nüfusun yoğun yaşadığı merkezî caddelerde ve iki oda şeklinde inşa edilirdi. Burada müşteriler hazin musiki sedaları altında çay içip dinleniyorlardı.

Doğu halklarının kendine özgü kültürü sayılan çayhanenin asıl ekipmanı, her an kaynar durumda tutulan semaverdi. Buralarda kesinlikle alkollü içecekler satılmazdı. İran ve Orta Asya'daki çayhanelerde yemek verilmesine rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti arazisinde ise yalnızca çay içilirdi. Malumat sahiplerine göre geçmişte Tebriz çayhanelerinde müşterilerin sipariş verdikleri yemek hazır oluncaya kadar önce çay takdim edilirdi.

Çayhane Çalışanları ve Müşteriler

Orta Çağ'da Doğu ülkelerinde aynı sanat ve mesleğe sahip ustalar grubu (esnaf) şekillenmişti. Başkanları ve tüzükleri vardı. Çayhane, yeni ortaya çıktığından, çalışanları her hangi bir gruba, yani çaycılar ve kahveciler esnaf grubuna sahip değildi. Lakin Nasreddin Şah'ın hakimiyetinin son dönemlerinde kahveciler resmî toplantılara ve diğer toplumsal işlere katılma hakkı kazandılar. Hatta Şah'ın huzurunda oynanan at yarışında galib geldiler. Duruma sinirlenen Şah, kendilerini ödüllendirmek yerine kahvehanenin yıllık vergisinin 3000 tümen artırılmasını emretti.⁹ Bu olaydan sonra kahvehaneciler de teşkilatlanmaya başladılar. Tebriz'de arasıra yaşanan deprem ve diğer doğal afetler sırasında, kıtlık yıllarında bu sınıf daha da güç kazandı. Araştırma konusu edilen dönemde ülke üzre kahvecileri dört gruba ayırmak mümkündür:

1. Şehir ve şehirler arası genel kahvehane çalışanları,
2. Sarayda ve âyan ve eşrafa mahsus imaretlerde çalışanlar,
3. Cenaze törenlerinde, düğünlerde, ikram sofralarında ve diğer toplantılarda faaliyet gösterenler,
4. Sokaklarda seyyar çalışanlar.¹⁰ Şunu da kaydedelim ki "kahveci" denmesine rağmen artık onlar çaycılıkla uğraşıyorlardı.

Çayhane binasının alanı, sahibinin maddi durumuna bağlıydı. Küçük çayhanelerde, sahibi bizzat usta ve garson olarak da çalışıyordu. Bu işe aile fertleri de katılıyor,

⁹ Sadıgi, *age.*, s. 31.

¹⁰ Ali Bölükbaşı, *Kahvehanehaye İran*, Deftere Pejuheşhaye Ferhengi, Tahran 1375, 1. bs., s. 59.

baba, oğulları ve diğer akrabalar birlikte çalışıyorlardı. Zaman geçtikçe çayhaneye daha profesyonel çalışanlar ve müzisyenler de davet edildiler.

İlk zamanlarda büyük şehirlerde inşa edilen çayhanelerin müşterileri daha çok toplumun eğlenceye meyilli varlıklı tabakası idi. Burada müzik ve dansla devam eden neşeli meclisler kurulurdu. Lakin zamanla çayhane müşterileri şehrin tüm tabakasını kuşatmaya başlamış ve eğlence merkezi, kumarhane, tiryakhane ve meyhaneden zamanla çayhaneye geçilmiştir.

Etnografik anketlere dayanarak söyleyebiliriz ki çayhanenin sürekli müşterileri şairler, edipler, zorhane pehlivanları, sanatçılar ve farklı meslek sahipleri idi. Şehrin farklı sosyal tabakalarına mahsus ahali grupları, çalışma sürelerini tamamladıktan sonra çayhaneye gider, orada çay içer ve yemek yer, çeşitli sohbetleri dinlerlerdi. Usta, marangoz, terzi, kasap, fırıncı, eczacı, tellal, taziyecı, dua yazan ve diğer sanat ve meslek sahipleri, hatta soyguncular, hırsızlar, tiryak kullananlar vs. gibi halk grupları da çayhaneye gelirlerdi. Müşterileri eğlendiren sanatçılar burada toplanırlardı.

Önceler meydan ve pazarlarda “mareke” (tiyatro gösterisi) sunan şahıslar faaliyet gösteriyorlardı. Kaçarlar döneminde Tahran ve Tebriz gibi ülkenin ana şehirlerinde çayhanelerin açılmasıyla “marekeçiler” gruplar halinde şehirlere akmaya başladılar. Onlar halk arasında “luti” (“lotu”) olarak isimlendirilmekteydiler. “Luti”, aynı zamanda mahalle sakinleri arasında büyük saygınlık kazanan, sözü geçen şahıslara verilen bir isimdi. XIX. yüzyıl Rus oryantalisti Mirze Kazım Bey, lotuların daha çok İsfahan ve Tebriz’de toplandığını kaydetmekte ve onları iki başlık altında takdim etmektedir: hem boşboğaz, avare, oyunbaz, yaramaz, alaycı, hem de halkın sosyal adaletsizliğe karşı çıkan grubu.¹¹

Çayhanede bulunan lotular, birkaç gruba bölünürdü: “taklitçiler”, (parodi yapanlar), “maskaralar” (herhangi şahıs veya olayı alaya alıp halkı güldürenler), “mütrüpler” (musiki ifa eden rakkaslar) vs. Taklitçiler komik şiirler söyler, eğlenceli gösteriler sunmakla çayhane müşterilerini eğlendirirlerdi. Bazı lotular hayvan oynatmakta uzmanlaşmıştı. Onlar çeşitli musiki aletleri (tönbek vs.) çalarak maymun, ayı, keçi ve diğer hayvanları büyük çayhanelerin bahçelerinde oynatır, kalabalığın toplanmasını sağlardı. Taklitçiler, musikiciler ve diğer sanatçılar, maharetlerini çayhanede gösterdiklerinden, Kaçarlar döneminin sonlarında çayhaneler tiyatro sahnesini andırıyordu.

11 Mirza Kazım Bey, *Miüridizm ve Şamil, Bab ve Babiler, Uyğurlar*, Hedef Neşriyyatı, Bakü 2015, s. 129

Aralarında Tebriz'in de bulunduğu bölgenin ekser şehir ve köylerinde aşıklar çayhanede (kahvehanede) şiir okuyorlardı. Şehir halkı dinlenmek, çay ve nargile içmenin yanı sıra buraya aşıkları dinlemek için de geliyorlardı. Aşıklar, çayhanelerde halk arasında ün kazanır ve düğünlere davet edilirdi. Destan söyleyecek aşğın ismi duvarda yazılır, aynı şekilde orada gömleği ve sazı asılırdı. Bilgilere göre “Köroğlu”, “Rüstem” vs. en çok söylenen destanlardı. Çayhanede müşteriler istedikleri aşıktan herhangi bir destanı veya bu destanın bir kısmını okumasını talep edebilirlerdi. Bu yüzden de burada toplanan aşıklar, daha deneyimli olmalıydılar. Onlar, aynı destanın devamını günlerce söylüyorlardı. Bu yüzden de müşteriler sürekli olarak çayhanede toplanıyorlardı.

Ayrıca çayhanede “gazelhanlar”, “şahnamehanlar” da faaliyette bulunmaktaydılar. Şahnamehanlar, “Şahname”nin çeşitli kısımlarını ezberden söylüyor, gazelhanlar ise yazdıkları gazelleri dinletiyorlardı. Şiir yazan herkes şiirini ilk olarak burada söyler, çayhane şairler toplantısına dönüşürdü. Şairler eserlerinin diğer meslektaşları tarafından eleştirilmesine dikkat ediyor, ezberden şiir söylüyorlardı. Bu gelenekler, Tebriz’le birlikte Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde de mevcuttu. XX. yüzyılın ortalarında ünlü gazelhan şair Aliğa Vahid, Bakü çayhanelerinde şiir söylüyor, halk arasında ünleniyordu.

Masacılar (neqqallar), ilginç masallar ve rivayetler nakleder, bazen şiir söylerlerdi. Daha fazla müşteri çekebilmek amacıyla, şiir söylerlerken, mimik ve jestleri gözlemlenmekteydi.

Aşık ve masacıların dışında çayhaneye ressamalar da gelirdi. Onlar burada portrelerle birlikte efsanevi, dinî ve diğer konularda resimler çiziyorlardı. İlk üstat ressamalar çini ve kireç taşı üzerinde duvar süsleri çizerlerdi. Bu resimler, İmamların ve diğer din önderlerinin portrelerini, gazavat (Hz. Peygamberin savaşları), Kerbela olayları ve diğer dini konuları ihtiva etmekteydi. Çayhane ressamaları önceleri oda duvarlarını resimleriyle süslüyor, sonralar ise kumaş, sofra ve perdeler üzerinde resim çizmeye başlamışlardır. Onların eserleri dini konuların dışında “Şahname”nin kahramanlarını da yansıtmaktaydı. Böylece Kaçarlar döneminin sonunda geleneksel minyatür üslubuna benzer “çayhane ressamlığı” şekillendi. Bu ressamlık konusunun temel özelliği hayalî ve zihnî resimlerin çizilmesi idi.

Muharrem, Sefer ve Ramazan aylarında çayhanelerde dervişler görünürdü. Onlar ravza meclisleri kurar ve kendi aralarında deyişirlerdi. Bu zaman, sanat ve meslek sahipleri çalışma aletlerinden birini sembol olarak duvardaki çividen asarlardı.

Çayhanenin Fonksiyonu

İlk başlarda çayhaneler kahve ve çay içilen, öğlen ve akşam yemeklerinin yendiği yerler iken, sonralar toplumsal, kültürel, ekonomik ve hatta siyasi mekana dönüşmüştür. Buraya yabancı misafirler ve diplomatlar da davet edilirdi. Şehirde bazı çayhaneler meslek mensubiyetine göre açılır ve buranın müşterileri aynı meslek ve sanattan olan kimselerden oluşuyordu. Müşteriler, gereken usta için hangi çayhaneye başvuracaklarını önceden bilirdiler. Burada işsiz işçiler iş adamlarıyla anlaşır, ticaretçiler sattıkları ürünle ilgili bilgiler verirlerdi.

Mahallede hayırlı bir iş görmek veya ailesiyle yaşadığı problemi ortadan kaldırmak yahut toplumsal bir sorunu çözmek isteyenler, ciddi görüşmelerde bulunmak için çayhanedeki dostları, akrabalarına danışır.

Çayhane sahipleri bazı tartışmaların çözümüne katkıda bulunuyor, böylece toplumda “aksakallık kurumu”nun güçlenmesinde önemli rol oynuyorlardı. Çayhaneye yabancı misafirler geldiklerinde daha ilginç gece yaşanır, ülkenin gelenek ve görenekleriyle ilgili saatlerce konuşulurdu.

Çayhaneler halk arasında sosyal birliği güçlendirmekteydi. Erkeklerin toplandığı çayhanelerde, çeşitli masaüstü ve eğlence oyunları (tavla, satranç, yumurta dövüşü, şah-vezir vs.) oynanır, nargile içilirdi. Bayram günlerinde bu oyunlar daha da kalabalık oynanırdı. Nevruz bayramında yumurta dövüşü, Ramazan ayında şah-vezir oynamak alışkanlık haline gelmişti. Muharrem ve Sefer aylarında burada yemek paylanırdı. Ramazan’da gündüzler çayhane kapatılır, iftardan sahura kadar açık kalırdı. Bu saatlerde çeşitli törenler düzenlenirdi. Hz. Ali ve 12. İmamın doğum gününde çayhaneler süslenir, ışıklar yakılırdı.

Halkın sürekli görüş yeri olduğundan, din adamları çayhaneleri camilere alternatif bir mekan olarak görüyor ve buraları “şeytan okulları” olarak isimlendiriyorlardı. Ayrıca yönetim çevreleri çayhanelerde öfkeli kitlenin toplanarak hükümeti eleştirmesinden rahatsız oluyorlardı. Halk isyanlarının başlatılmasında önemli role sahip olan çayhaneler, siyasi merkez olarak görülürdü. Bu yerlerin sahiplerinin dinî ve siyasi eğilimleri, burada toplanan müşterileri etkilemekteydi. Tüm bu nedenlerden Nasreddin Şah kahvehanelerin (çayhane-İ. M.) kapatılması konusunda ferman imzaladı.¹² Lakin ferman uzun süre yürürlükte kalamadı ve çayhanelerin çalışmasına izin verildi. Nasreddin Şah’ın Avrupa ve Rusya seferlerinden (1873, 1878, 1889) sonra çayhanelerin sayısı arttı. Bir süre

¹² Sadıgı, *age.*, s. 67.

sonra kahvehane ve çayhanelerin tekrar kapatıldığına dair bilgilerle kaynaklarda karşılaşılmaktadır. Buna rağmen Tütün İsyamı (1891) ve Meşrute Harekatı (1905-1911) yıllarında çayhaneler devrimcilerin gizli görüş yerine dönüşmüş ve her akşam insanlarla dolup taşmıştır.

Sosyal eğitici mahiyet kespemesine rağmen, kumarbaz, sarhoş, dilenci ve diğer grupların çayhaneye gelmesi, toplumun nazarında bu mekanların değerini azaltmaktaydı. Tebriz çayhaneleri günümüzde de canlı etnografik kaynaklardır.

Sonuç

Profesyonel tiyatro, edebî-bediî derneklerin, eğlence kulüplerinin bulunmadığı bir zamanda çayhaneler, halk sahnesi görevini icra etmekteydi. Burada müşteriler acemi sanatçılar tarafından halk oyun ve gösterileri, eğlenceleriyle eğlendiriliyordu. XX. yüzyılın başlarında Tebriz’de profesyonel tiyatro grupları kurulurken, çayhane müşterileri (masalcı, tiyatrocü, güldürü ustaları, mütrüpler vs.) de bu işe celpedildiler. Geniş bahçesi olan bazı çayhanelerde hayvanların oynatılması, Tebriz’de XIX. yüzyılın sonunda basit sirk gösterilerinin varlığını göstermektedir.

Etnografik araştırmalara göre Tebriz’de çay, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla yayılmaya başlamış ve içilmesi sosyal ritüele dönüşmüştür. Bununla ilgili olarak “kahvehane” ile birlikte “çayhane” kelimesi de kullanılmaya başlamıştır. Çayhaneler edebî-bediî, bilimsel, siyasi ortamın şekillenmesini de hızlandırmaktaydı.

Kaynaklar

Afşar, İrec, “Guşei Ez Tarihe Çay”, *Ayende, Mecelleye Pejuşeşhaye İrani, (Tarih, Edebiyyat, Kitab)*, sy 9-12 (1370).

Babayev, T. A., *El Ocag Başına Yığışar (Tarihi-Etnografik Etüdler)*, Azernesr, Bakü 1998.

Bölükbaşı, Ali, *Kahvehanehaye İran, Deftere Pejuşeşhaye Ferhengi*, Tahran 1375.

Etimadolsaltane, Muhammed Hasan Han, *Merato'l-Buldan, Çaphaaneye-Kaviyan*, Tahran 1364.

Felsefi, Nasrullah Felsefi, “Tarihe-kahve ve kahvehane der İran”, *Mecelleye-Sohen*, c. 5/ sy. 4, (1333).

Floor, Willem, *Costarhaye Ez Tarihe-Ectemaiye-İran Der Asre-Gacar*, çev. Ebulgasem Seri, Enteşarate-Tus, Tahran 1365.

Mirza Kazım Bey, *Müridizm ve Şamil, Bab ve Babiler, Uyğurlar*, Hedef Neşriyyatı, Bakü 2015.

Nader, Mirza, *Tarih ve Coğrafiye-Darussaltanaye-Tebriz, Be Kuşese-Golamrza Tabatabayi Meed*, Enteşarate-Aydin ve Enteşarate-Yaran, Tebriz 1393.

Rafsanjani, Ekber Haşemi, *Emir Kebir Ya Kahramane-Mobareze Ba Estemar*, Dəftəre-enteşarate-eslami, Tahran.

Sadigi, Meryem, *Kahvehane Der Ayineye Esnad*, Neşre Elm, Tahran 1394.

